

Political Subjectivity and the Crisis of Authority in the Second Pahlavi Period

**Mohammadbagher
Khoramshad**

Faculty Member, Department of Political
Science, Allameh Tabataba'i University,
Tehran, Iran

Shoja Ahmadvand

Faculty Member, Department of Political
Science, Allameh Tabataba'i University,
Tehran, Iran

Mostafa Khaleghpour*

Ph.D Student, Political Thoughts,
Allameh Tabataba'i University, Tehran,
Iran

Introduction

The second Pahlavi period can be understood, despite its many fluctuations, as an attempt to consolidate a particular relationship between political subjectivity and authority. In this historical period, following the establishment of Reza Shah's rule, a political system centered on the ruling figure sought to consolidate, institutionalize, and naturalize itself, to inscribe its power onto the body of society

* Corresponding Author: mkhaleghpour@gmail.com

How to Cite: Khoramshad, M., Ahmadvand, Sh & Khaleghpour, M, (2026), "Exploration of the Iranian Subject's Hystericization in Recent Decades: A Lacanian Approach", *Political Strategic Studies*, Vol. 28, No. 57, 79- 116.
Doi: [10.22054/QPSS.2025.87470.3648](https://doi.org/10.22054/QPSS.2025.87470.3648)

through rituals and discursive practices, and to generate political legitimacy. The current study aimed to analyze the political strategies of the second Pahlavi period in establishing a specific form of political order, the modes of legitimation associated with it, and their consequences for shaping the relationship between the subject and political authority. The objective was to offer a different interpretation of the effort to consolidate a particular configuration of subjectivity and authority during the second Pahlavi period. Accordingly, the study tried to address the following questions: What structure of authority and subordinate subjectivity was embedded in the policies of the second Pahlavi dynasty? And what internal and external conflicts within those policies led to their gradual weakening and eventual decline?

Literature Review

In the article titled “Neo-Pastorship: A Critique of Governmental Rationality of Iran’s State,” Yahyavi (2017) argues that the rationality of the first and second Pahlavi states constituted a form of governmental rationality that emerged from the combination of traditional pastoralism with modern technologies of power such the police and bureaucracy. He conceptualizes this form of rule as *neo-pastorship*. In Yahyavi’s view, neo-pastorship enabled a particular political order and gave the state greater capacity and opportunity to intervene in society and inscribe its power on the body of society. In the book *The Emergence of Iranian Nationalism: Race and the Politics of Dislocation*, Zia-Ebrahimi (2016) interpreted the identity policies of the Pahlavi era as grounded in a form of racialized and archaic nationalism.

This kind of nationalism gained currency in Iran through the ideas of intellectuals such as Akhundzadeh and Kermani, and later through the thinkers of the Berlin Circle, before finding concrete historical expression in the identity policies during Reza Shah's reign. He argues that these policies, referred to as *politics of displacement*, expanded the possibilities for political power to intervene in and manipulate society in the service of constructing a coherent and integrated identity.

Materials and Methods

The present study adopted a phenomenological methodology centered around the concept of life-world. Within this approach, politics and the political are understood through the consciousness of the *I*, the relationship between the *I* and the *Other*, and the course of everyday life. These three levels are actually interconnected within the life-world. Accordingly, a phenomenology of the world of politics cannot overlook the role of consciousness, interpersonal and intersubjective relations, or everyday life and the knowledge that arises from it—namely, common sense—in shaping how political events and realities are experienced and understood.

The use of this methodology is justified given the fact that, in contemporary Iranian history, the political has often been understood on the basis of essences external to the life-world (e.g., the authenticity of history, metaphysical truth, and authoritarian modernity) rather than through human relations themselves. Through the mediation of such extra-social essences, the ruling power turned both the life-world and society into the subject and object of its intervention and exercise of power.

From this perspective, the social sustains the political, and politics is not simply an expression of the ruler's will, but rather a social and communicative process that derives its legitimacy and credibility from society.

Results and Discussion

The logic underlying the second Pahlavi period's strategies for controlling subjectivity and subordinating society can be explained in terms of a kind of historical inversion, understood as the primacy of the political over the social. From a phenomenological perspective, the political is constituted in continuity with the social; in other words, the social grounds the political and gives it coherence. On this view, politics derives a secondary and dependent legitimacy from society, while the social serves as its basis and foundation. As a result, politics maintains an organic connection with the life-world and draws its legitimacy from society.

During the second Pahlavi period, however, this relationship between the political and the social was inverted due to the articulation of a particular narrative of Iran's history and of the problem of backwardness. According to this narrative, Iran was a country of former glory that had gradually lost its greatness because of the influence and invasions of foreign powers. Iranians were also portrayed as racially distinct from their Semitic neighbors, as being of Aryan descent, and as more closely related to Westerners. Within this narrative, Iranian society was represented as backward and in need of purification from abnormal and uncivilized elements, while a path toward *the gates of civilization* was simultaneously laid out.

On the basis of this articulation of political power, the regime sought to consolidate and monopolize political subjectivity and agency, assigning itself the mission of guiding, controlling, and normalizing

society. In doing so, it justified its legitimacy through a claim to truth and, on that basis, demanded obedience and loyalty from society.

Alongside the second Pahlavi's strategies to construct a structure of authority tied to subordinate subjectivity, rhizomatic forms of resistance and struggle, as well as lines of escape from dominant power and the ruling ideological apparatuses, simultaneously emerged from within society itself. In such circumstances, Leftist and religious forces played the central role in shaping the rhizomes of resistance and lines of escape from ruling power within the body of society. This process contributed to the formation of a critical and revolutionary subject and ultimately culminated in the Islamic Revolution.

In the second Pahlavi period, the ruling power sought to reproduce itself within the body of society and to reinforce its political legitimacy through three discursive practices: invoking the past in order to regulate truth and generate legitimacy; constructing a discourse of Iranian exceptionalism; and attempting to produce subordinate subjectivity, depoliticize society, and monopolize political agency. Even as it sought to manage and channel the growing politicization of the Iranian subject, the ruling power aimed to reproduce itself within society and, through this process, to consolidate its political legitimacy.

Conclusion

This study examined the logic underlying the inversion that established the primacy of the political over the social in the second Pahlavi period. This inversion shaped the relationship between subjectivity and political authority. Relying on this reversal and the formulation of a particular narrative of Iranian history and its backwardness, political power sought to depoliticize the body of

society and to consolidate and monopolize subjectivity and political agency in the person of the king and his loyal associates.

Keywords: Subjectivity, Authority, Political Subjectivity, Crisis of Authority, Pahlavi II

----- فصلنامه علمی پژوهش‌های راهبردی سیاست -----

دوره ۲۸، شماره ۵۷، تابستان ۱۴۰۵، ۷۹-۱۱۶

qpss.atu.ac.ir

DOI: 10.22054/QPSS.2025.87470.3648

سوژ کتیویته سیاسی و بحران اقتدار در عصر پهلوی دوم

عضو هیئت علمی گروه علوم سیاسی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران،
ایران

محمدباقر خرمشاد ^{ID}

عضو هیئت علمی گروه علوم سیاسی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران،
ایران

شجاع احمدوند ^{ID}

دانشجوی دکتری اندیشه سیاسی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران،
ایران

مصطفی خالق‌پور * ^{ID}

چکیده

این مقاله به مسئله اقتدار و نسبت آن با سوژ کتیویته سیاسی در عصر پهلوی دوم می‌پردازد. فرضیه آن است که با رخداد مشروطه، سوژ کتیویته سیاسی مدرن در ایران تکوین پیدا کرد. این پژوهش با بازخوانی تاریخ اندیشه سیاسی از منظر دوگانه سوژه - اقتدار همچون چشم‌انداز نظری پژوهش، به کارگیری روش پدیدارشناسی سیاسی و بهره‌گیری از مفهوم «زیست - جهان»، استراتژی‌های قدرت پهلوی دوم برای برقراری الگویی از نسبت میان سوژه و اقتدار را بازخوانی و کامیابی‌ها و ناکامی‌های آن را آشکار می‌کند. استدلال پژوهش این است که مسئله اقتدار و نسبت آن با سوژه مدرن با توضیح نوعی «وارونگی» در تاریخ معاصر ایران قابل تبیین است؛ وارونگی که بر تقدم یافتن امر سیاسی بر امر اجتماعی در تاریخ ایران پس از مشروطه دلالت دارد. تقدم امر سیاسی بر امر اجتماعی، دولت را بر فراز جامعه نشانده و جامعه به‌مثابه طفیلی و موضوع سیاست‌های حکومت، فاقد شأن تأسیسی و قوام‌بخش در زندگی سیاسی قلمداد شد. از این منظر سوژگی و عاملیت سیاسی افراد جامعه در مقابل اقتدار شخص حاکم نادیده گرفته و به موضوعی تبعی و ثانوی در ایران عصر پهلوی دوم تبدیل شد؛ وضعیتی که در قالب گفتمان چپ و اسلام سیاسی، تقویم‌یافتگی سوژه مقاومت و انقلابی را ممکن کرد.

واژگان کلیدی: سوژ کتیویته، اقتدار، سوژ کتیویته سیاسی، بحران اقتدار، پهلوی دوم.

* نویسنده مسئول: mkhaleghpoor@gmail.com

مقدمه

انقلاب مشروطه را می‌توان نقطه آغاز و دقیقه تاریخی گسست در نظام آگاهی انسان ایرانی نسبت به قدرت سیاسی در نظر گرفت. تا پیش از وقوع انقلاب مشروطه، قدرت سیاسی در ایران در انحصار شخص حاکم بود و ساختارهای اندیشگانی و معرفتی همچون فره ایزدی و فیض الهی، مشروعیت قدرت سیاسی شخص حاکم را توجیه می‌کرد. در سنت قدمایی، فهم قدرت سیاسی بر اساس مختصات هندسی هرمی یا خیمه‌ای ممکن می‌شد که شخص حاکم در رأس هرم قرار داشت و مردم در نظم سلسله‌مراتبی در مراتب پایین این هرم قرار می‌گرفتند. سلسله‌مراتب پایین و مادون که قاعده هرم را تشکیل می‌دادند در نسبت با قدرت سیاسی شأنی جز تابعیت و پیروی نداشتند. در واقع تا پیش از مشروطه، قدرت سیاسی مرجعیتی بیرونی داشت و مشروعیت خود را بر فراز جامعه و در بیرون از مناسبات اجتماعی جست‌وجو می‌کرد. در چنین وضعیتی وظیفه افراد جامعه تابعیت از واقعیت بزرگ‌تری بود که قدرت سیاسی خود را میانجی و واسط آن تلقی می‌کرد.

اگرچه مرور دهه‌های پیش از مشروطیت و بررسی آثار و نوشته‌هایی همچون مکتوبات (آخوندزاده)، یک کلمه (مستشارالدوله)، برخی از اشارات ملکم (کتابچه تنظیمات)، سه مکتوب و صد خطابه (میرزا آقاخان کرمانی) و برخی مشاهدات ایرانیان در سفرنامه‌ها، مؤید این است که فهم از اقتدار سیاسی و قدرت انحصاری از آغاز دوران قاجار و به تدریج دچار تحولی اساسی شده بود، انقلاب مشروطه را می‌توان دقیقه تاریخی پدیدارشدن چنین تحولی در فهم امر سیاسی تلقی کرد. با تعامل و رفت‌وآمد طبقات الیت و نخبه ایران با «جهان بیرونی» مفاهیمی همچون آزادی، دموکراسی، ملت، سلطنت ملی، قانون، حکومت قانون و زنجیره‌ای از مفاهیم مرتبط به مدار سامانه ذهنیت سیاسی انسان ایرانی وارد شد و آگاهی او از ماهیت قدرت سیاسی را دگرگون کرد.

با رخداد مشروطه، منبع مشروعیت و اقتدار سیاسی دوپاره شد و در کنار رویکرد از «بالا به پایین» و «بیرونی» که برای مشروعیت و اقتدار سیاسی مرجعیتی بیرونی و ورای جامعه قائل بود، رویکرد از «پایین به بالا» و «درونی» نیز پدیدار شد که مشروعیت و وجاهت

۱. برای مثال بنگرید به: سیاحت‌نامه ابراهیم بیگ اثر زین‌العابدین مراغه‌ای.

قدرت سیاسی را در درون جست‌وجو می‌کرد. رویکرد از پایین به بالا و درونی در واقع شأن تأسیسی و قوام‌بخش مردم را در صورت‌بندی سازمان اقتدار به رسمیت می‌شناخت و اقتدار سیاسی را دارایی مشترک و نوعی همگان می‌دانست.

چنین دوپارگی و گسستی در واقع با تولد «سوپرکتیویته سیاسی جدید» در ایران هم‌پیوند و هم‌بسته بود. سوژه‌ای که مشروعیت انحصار قدرت سیاسی را ناپسندیده می‌دانست و خواهان مشارکت هر چه بیشتر مردم در زندگی سیاسی بود. از طرف دیگر «سنت قدمایی» نیز از آنجایی که از پیشینه تاریخی دیرینه‌ای برخوردار بود و در لایه‌های بنیادین ناخودآگاه انسان ایرانی رسوب و در واقع بخش غالب ذخیره فرهنگی و زبانی انسان ایرانی را تسخیر کرده بود، به حیات خود در دوران پس از مشروطه ادامه داد و در مناسبت‌های تاریخی در قالبی نوآیین، بازتولید اقتدار خود را در دستور کار قرار داد.

از دل چنین شرایطی دو روایت از مشروطه در فضای سیاسی و فکری ایران پدیدار شد. روایت نخست که می‌توان آن را ایده کانونی مشروطه دانست و به‌عنوان روح مشروطه از آن تعبیر می‌شود، ناظر بر مشروط و محدود کردن قدرت مطلقه شخص حاکم، حاکمیت قانون و امکان مشارکت مردم در حیات سیاسی بود. روایت دوم که محصول شرایط تاریخی و وضعیت آشفته کشور در دوران پس از مشروطه بود، ایده دولت مقتدر و متمرکز بود که بتواند با تمرکز منابع قدرت، وضعیت آشفته و بحرانی کشور را سامان‌دهی کند. با تفوق روایت دوم و تأسیس دولت اقتدارگرا در ایران، سیاست‌های گسترده‌ای به‌منظور انتظام‌بخشی به وضعیت ازهم‌گسیخته جامعه پی‌ریزی شد که می‌توان از آن با عنوان «دوران تأسیس» یاد کرد. پهلوی اول از طریق نهادسازی درصدد تأسیس الگویی از نسبت میان سوپرکتیویته و اقتدار سیاسی بود که آمرانه، از بالا به پایین و بر فراز جامعه بود.

عصر پهلوی دوم را می‌توان با فرازوفرودهای بسیار، «تلاش برای تثبیت» نوع خاصی از نسبت میان سوپرکتیویته سیاسی و اقتدار نامید. دوران تاریخی که پس از تأسیس عصر رضاشاهی؛ سامان سیاسی با محوریت شخص حاکم از طریق آیین‌ها و کردارهای گفتمانی در پی تثبیت، نهادینه‌سازی، طبیعی‌سازی، حکم قدرت خود بر بدن اجتماع و تولید مشروعیت سیاسی برآمد.

در این پژوهش، استراتژی‌های سیاسی پهلوی دوم برای تقویم صورت ویژه‌ای از سامان سیاسی و مشروعیت‌سازی هم‌پیوند با آن و پیامدهای آن بر صورت‌بندی نسبت سوژه و اقتدار سیاسی مورد بررسی قرار می‌گیرد. هدف پژوهش، دستیابی به تفسیری متفاوت از تلاش برای تثبیت صورت‌بندی خاصی از نسبت میان سوژکتیویته و اقتدار در دوران پهلوی دوم است. سؤال این است که سیاست‌های پهلوی دوم حاوی چه ساختاری از اقتدار و سوژکتیویته تابع است و این سیاست‌ها از چه تعارض‌های درونی و بیرونی رنج می‌برد که به تدریج تضعیف و افول آن را ممکن کرد؟

پیشینه پژوهش

درباره سیاست‌های دوران پهلوی، پژوهش‌های متنوع و گسترده‌ای صورت گرفته است. در اینجا به چند نمونه از آن‌ها که قرابت بیشتری با مسئله این پژوهش دارند می‌پردازیم. حمید یحوی در مقاله‌ای با عنوان «شبان‌وارگی جدید: نقد عقلانیت حکومتی دولت در ایران» (۱۳۹۶) بر این باور است که عقلانیت دولت پهلوی اول و دوم نوعی عقلانیت حکومتی است که از ترکیب شبان‌وارگی سنتی و تکنولوژی‌های جدید قدرت همچون پلیس و بروکراسی پدید آمده است و می‌توان آن را تحت مفهوم «شبان‌وارگی جدید» صورت‌بندی کرد. به باور او شبان‌وارگی جدید به سامان سیاسی خاصی امکان بروز داد و دولت توفیق و امکان بیشتری برای دخالت‌گری و حک کردن قدرت خود بر بدن اجتماع یافت.

رضا ضیاء ابراهیمی در کتاب «پیدایش ناسیونالیسم ایرانی: نژاد و سیاست بی‌جاسازی» (۱۳۹۸)، سیاست‌های هویتی عصر پهلوی را مبتنی بر نوعی ناسیونالیسم نژادی و باستان‌گرا ارزیابی می‌کند که با تفکرات و اندیشه‌های روشنفکرانی چون آخوندزاده و کرمانی و بعدها روشنفکران حلقه برلین در ایران رواج یافت و با سیاست‌های هویتی دوران رضاشاه تحقق تاریخی پیدا کرد. نگارنده معتقد است این سیاست‌ها که از آن‌ها با عنوان «سیاست‌های بی‌جاساز» یاد می‌شود، امکان مداخله و دست‌کاری قدرت سیاسی در جامعه را به‌منظور بر ساخت هویتی منسجم و یکپارچه تسهیل کرد.

همایون کاتوزیان (۱۳۸۰) در مقاله‌ای با عنوان «نظام پهلوی در ایران» با بهره‌گیری از مفهوم «چرخه استبداد - آشوب»؛ نظام‌های سیاسی پهلوی اول و دوم را ذیل نظام‌های سلطانی دسته‌بندی می‌کند. او معتقد است پهلوی اول و دوم نظام‌های اقتدارگرایی بودند که به تدریج و در دهه‌های آخر حکومت خود به سمت نظام سلطانی حرکت کردند. در نظام سلطانی پادشاه و اوامر او جانشین قانون و سیاست بود و شخص حاکم متولی و دائرمدار تصمیمات سیاسی در تمام سطوح سیاست داخلی و خارجی بود. به این معنی جامعه از هیچ‌گونه حقوقی از جمله حق مالکیت خصوصی برخوردار نبود و هر چه بود امتیازهایی بود که قدرت سیاسی به اقتضای منطق تداوم خود به برخی گروه‌ها و جریان‌ها اعطا می‌کرد و هر وقت نیز اراده می‌کرد می‌توانست آن امتیازها را پس بگیرد.

محمود سریع‌القلم نیز در کتاب «اقتدارگرایی ایران در عصر پهلوی» (۱۴۰۲)، سیاست‌های نوسازی ایران در عصر پهلوی اول و دوم را مبتنی بر نظریه «اقتدارگرایی» تبیین می‌کند و معتقد است که زندگی سیاسی و عاملیت سیاسی محدود به شخص حاکم و حلقه‌های خاص و محدود وابسته به او بود، شخص حاکم فرمانروای مطلق بود و دولت نه غایتی کلی و عام، بلکه غایتی جزئی و خاص بود که با اوامر و منویات حاکم «این همان» و هم‌پیوند بود.

پژوهش‌های فوق و نیز دیگر پژوهش‌هایی از این دست با وجود تفاوت در روش، نظریه و شیوه تحلیل در یک موضوع با هم اشتراک دارند؛ اینکه سیاست‌های دوران پهلوی دوم به شیوه‌ای اقتدارگرا، «از بالا» و «بر فراز جامعه» اعمال می‌شد و حاکم با متمرکزسازی منابع قدرت، امکان بیشتری برای مداخله‌گری در جامعه پیدا کرد. در این پژوهش خط استدلال فوق با مبنا قرار دادن مفهوم زیست - جهان و توضیح نوعی «وارونگی» در تاریخ معاصر ایران تبیین می‌شود؛ وارونگی که بر تقدم یافتن امر سیاسی بر امر اجتماعی در تاریخ ایران پس از مشروطه دلالت دارد. تقدم امر سیاسی بر امر اجتماعی، دولت را بر فراز جامعه نشانده و جامعه به مثابه طفیلی و موضوع سیاست‌های حکومت فاقد شأن تأسیسی و قوام‌بخش در زندگی سیاسی قلمداد شد. از این منظر سوژگی و عاملیت سیاسی افراد جامعه در مقابل

اقتدار شخص حاکم نادیده گرفته شد و به موضوعی تبعی و ثانوی در ایران عصر پهلوی تبدیل شد.

روش‌شناسی پژوهش

پدیدارشناسی زیست - جهان چشم‌انداز روش‌شناختی پژوهش را قوام می‌بخشد. در این رویکرد سیاست و امر سیاسی به میانجی آگاهی «من»، رابطه «من» با «دیگری» و در جریان زندگی روزمره تقویم می‌یابد و این سه سطح در زیست - جهان به هم پیوند می‌خورند؛ بنابراین پدیدارشناسی جهان سیاست نمی‌تواند در برخورد با رخدادها و واقعیت‌های سیاسی از نقش آگاهی، مناسبات بینافردی و بیناذهنی و نیز زندگی روزمره و دانش برخاسته از آن یعنی عقل متعارف^۱ غافل باشد (معینی علمداری، ۱۳۹۴: ۲۳).

از این منظر برخلاف رویکردهایی که در آن‌ها یک اصل خاص ماهیت امر سیاسی را تعیین می‌کند (امر سیاسی به مثابه منازعه بر سر قدرت، سیاست همچون رابطه دوست - دشمن، سیاست چون سیستم توزیع اقتدارآمیز ارزش‌ها، استفاده مشروع از اجبار، نحوه عملکرد دولت و...)، سیاست در رویکرد پدیدارشناسی امری ارتباطی است، به این معنی که جهان سیاست به صورت اجتماعی و در قالب روابط انسانی تقویم می‌یابد و زیست - جهان مبنای سیاست را تشکیل می‌دهد. در چنین رویکردی «اجتماعی بودن» یک وجه گوه‌رین سیاست است که بدون آن سیاست قابل تصور نیست؛ بنابراین وقتی گفته می‌شود امر سیاسی ماهیتی اجتماعی دارد به این معنی است که امر سیاسی بر اساس مراودات، فعالیت‌ها، کنش‌ها و انگیزش‌های انسانی تحقق می‌یابد و نه ذات‌های بیرون از رابطه‌های انسانی. سوژکتیویته و عاملیت سیاسی نیز در همین فهم از سیاست معنا پیدا می‌کند. نادیده انگاشتن زیست - جهان یا تلاش برای کنترل، دست‌کاری و مداخله در آن به شکلی آمرانه، اقدامی است برای تضعیف منبع بنیادین و مولد سوژگی سیاسی؛ در نتیجه سازمان، اقتداری موجه است که بتواند در پیوند با زیست جهان و سوژکتیویته برآمده از آن تقویم یابد (معینی علمداری، ۱۳۹۴: ۲۷).

1. Common Sence

اهمیت به کارگیری روش‌شناسی فوق در این پژوهش از این جهت واجد اهمیت است که در تاریخ معاصر ایران امر سیاسی بر اساس ذات‌های بیرون از زیست - جهان (اصالت تاریخ، حقیقت متافیزیکی، تجدد آمرانه و ...) و روابط انسانی فهم می‌شد و قدرت حاکم نیز به میانجی ذات‌های بیرون از اجتماع، زیست - جهان و جامعه را موضوع و ابژه مداخله و اعمال قدرت خود قرار می‌داد. در این چشم‌انداز امر اجتماعی قوام‌بخش امر سیاسی است و سیاست نه چیزی از جنس اراده شخص حاکم، بلکه فرایندی ارتباطی - اجتماعی است که مشروعیت و اعتبار خود را از جامعه کسب می‌کند.

مبانی نظری: الگوی سوژه و اقتدار در اندیشه سیاسی

قبل از شروع مباحث نظری، ذکر این نکته نیز ضروری است که مسئله سوژکتیویته سیاسی (انسان واجد عاملیت سیاسی و برخوردار از حق مشارکت در زندگی سیاسی) و اقتدار (قدرت مشروع) صورت دیگری از مسئله مشروعیت سیاسی نیز هست. در واقع مشروعیت یک سازمان سیاسی در قالب چگونگی نسبت بین سوژه و اقتدار سیاسی خود را نشان می‌دهد. اگر قائل به این باشیم که مرجع مشروعیت، سامان سیاسی بیرونی است مانند نظریه حق الهی پادشاه؛ آنگاه نسبت بین سوژه و اقتدار سیاسی به این شکل خواهد بود که سوژه شأن عاملیت و مشارکت در زندگی سیاسی را ندارد و وظیفه او به صرف تابعیت از سازمان اقتدار از پیش تعریف شده تعیین می‌یابد. برعکس اگر نظریه قرارداد سیاسی مبنا قرار داده شده و هر سامان سیاسی بر ساخت قرارداد بین افراد لحاظ شود که مشروعیت خود را نیز از خواست و رضایت افراد تأمین می‌کند، آنگاه نسبت بین سوژه و اقتدار سیاسی به نحوی صورت‌بندی می‌شود که سوژه از حق مشارکت در زندگی سیاسی برخوردار است و سازمان اقتدار به صرف وجود سوژه‌ها و به رسمیت شناختن حیث تأسیسی و تقویمی آن‌ها در زندگی سیاسی اعتبار پیدا می‌کند. منبع مشروعیت در مثال اول بیرونی و در مثال دوم درونی است.

با این نکته تکمیلی مبحث نظری صورت‌بندی نسبت بین سوژه و اقتدار سیاسی در سنت اندیشه سیاسی ادامه داده می‌شود. در صورت‌بندی نسبت بین اقتدار و سوژکتیویته

به‌طور کلی در اندیشه سیاسی، سه الگو را می‌توان از هم تفکیک کرد که به‌طور مختصر به آن‌ها پرداخته و در پایان به چشم‌انداز نظری پژوهش اشاره می‌شود.

الف- فلسفه پیشامدرن و نظریه تطابق

نظریه تطابق بر نوعی انسان‌شناسی ویژه استوار است. نوعی انسان‌شناسی ذات‌انگار که دو سویه متفاوت دارد. سویه نخست آن بر نابرابری ذاتی انسان‌ها در بهره‌مندی از عقل استوار است. در این نوع انسان‌شناسی، انسان‌ها از ظرفیت عقلانی یکسان برای اتصال به منبع حقیقت برخوردار نیستند و فقط اقلیتی از این ظرفیت برخوردار هستند که باید همچون میانجی و واسطه حقیقت بزرگ‌تر هدایت و سامان‌دهی جامعه را بر عهده بگیرند. این روایت در اندیشه پیشامدرن بسیار پررنگ است و می‌توان آن را به فلسفه سیاسی افلاطون ارجاع داد. در واقع در دوران پیشامدرن، فلاسفه و نویسندگان اغلب «به یک حقیقت بزرگ‌تر متوسل می‌شدند که باید به آن وصل می‌شدیم». این جستجوی بیرون برای یک پیوند معنادار بین واقعیت زندگی اجتماعی و سیاسی و حقیقت بزرگ‌تر ویژگی دوران کلاسیک و حتی دوران اولیه مسیحیت بود. در جهان‌بینی پیشامدرن سوژه تنها زمانی اخلاقی عمل می‌کند که در تحقق بخشیدن به غایت نوعی مقدر شده‌اش گام بردارد و رسالتش با جامعه و زیرمجموعه‌هایش همسو باشد (Hall, 2004: 12).

در ارزیابی تیلر از افلاطون، «قاعده عقل در حکم قاعده را باید با بصیرت به سلسله‌مراتب فهمید. با عقل حکومت کردن بدین معنا است که زندگی فرد با یک نظام عقلانی و ازلی که فرد می‌شناسد و به آن عشق می‌ورزد، شکل می‌گیرد» (Taylor, 1989: 124). در واقع فلسفه کلاسیک به‌طور آرمانی با کشف و تبعیت از حقایق و الگوهای مقدر شده و از پیش تعریف شده به پیش می‌رفت.

در این رویکرد سازمان‌اقتدار، مشروعیت خود را به میانجی همان حقیقت بزرگ‌تر و ازلی کسب می‌کرد. سوژکتیویته در این نگاه محلی از اعراب نداشت و وظیفه او تبعیت از سازمان اقتداری بود که عقلا و نخبگان به جهت نائل شدن به حقیقت بزرگ‌تر و جاویدان سامان‌دهی می‌کردند. به‌واقع در این رویکرد سوژگی سیاسی منحصر به شخص فیلسوف شاه یا اقلیتی از نخبگان بود که از ظرفیت عقلانی اتصال به حقیقت و صلاحیت

نماینده‌گی آن در جهان سیاسی و اجتماعی برخوردار بودند. در این رویکرد موقعیت سوژه‌ها از پیش مقدر و تعریف شده بود و در نظامی سلسله‌مراتبی هر فرد یا گروه باید وظیفه خود را به نحوی انجام می‌داد که در نهایت با نظام هستی تطابق و سازگاری داشته باشد. از همین‌رو سوژگی، چندان موضوع و مسئله دوران پیشامدرن نبود.

سویه دوم نظریه، تطابق بر انسان‌شناسی بدبینانه نسبت به طبیعت و سرشت انسان استوار است. این سنت فکری را می‌توان به اندیشه آگوستین برگرداند و صورت مدرن آن نیز در اندیشه سیاسی توماس هابز قابل ردیابی است. بر اساس این رویکرد، انسان به طبع و سرشت خود شرور است و به مصلحت اوست که به اختیار و اراده خود آزادی و فردیت خود را فروگذارد و تسلیم سازمان اقتداری شود که امنیت یا سعادت او را تأمین می‌کند. آگوستین در کتاب اعترافات، ضمن نفی فردیت و آزادی، تسلیم شدن در برابر اقتدار خدا را تحسین می‌کند. «پروردگارا ... تمامی موهبت این بود که اراده‌ام را نفی کنی و اراده خودت را مقدر سازی؛ اما از کجا در طول تمام آن سال‌ها و از چه نهانگاه‌های ژرف و کم‌عمق در لحظه‌ای اختیار من خلق شد که به موجب آن گردنم را به یوغ آرام تو و شانه‌هایم را بر بار سبک تو بسپارم؟ چه شیرین ناگه برایم حادث شد» (Augustine, 1909: 144).

صورت مدرن این رویکرد در اندیشه سیاسی هابز پدیدار شد. در اندیشه هابز از آنجا که انسان‌ها طبعی غیر مدنی دارند و برای تحقق امیال خود هیچ قاعده و قانونی را به رسمیت نمی‌شناسند، به نفع همگان است که داوطلبانه بخشی از قدرت خود را به اقتدار بیرونی که در صورت لویاتان تبلور پیدا می‌کند، واگذارند. به حکم این اصل، لویاتان نظم و امنیت را برقرار می‌کند و افراد تحت لوای حاکمیت سیاسی لویاتان بخشی از اراده و میل خود را به هزینه تأمین نظم و امنیت از دست می‌دهند (هابز، ۱۳۸۷: ۱۶۰). هر دو سویه نظریه تطابق در یک چیز مشترک هستند. از این جهت که انسان‌ها تابع و تسلیم سازمان اقتدار بیرونی هستند و حق چون‌وچرا و پرسش درباره حقانیت و مشروعیت سازمان اقتدار را ندارند.

ب- نظریه استیلا و انحلال سوژه در سازمان اقتدار

رویکرد نخست با باور به حقیقتی بزرگ‌تر تکوین پیدا کرد و تبعیت سوژه از اقتدار بیرونی نیز به اعتبار همان حقیقت بزرگ‌تر بود. در رویکرد دوم نیز تبعیت سوژه از اقتدار بیرونی

در کانون توجه است، با این تفاوت که دیگر حقیقت بزرگ‌تر که سازمان اقتدار به میانجی آن مشروعیت پیدا می‌کرد، انکار می‌شود.

این رویکرد صورت مسئله نسبت میان سوژه و اقتدار را پاک می‌کند. در این روایت، اقتدار نام دیگر سلطه و استیلاست. اقتدار درونی شده، معنایی جز آن ندارد که سوژه آزادی خود را فرونهاد، تسلیم قدرت بیرونی شده است. اقتدار به منزله استیلا، از رویکردی نیچه‌ای سرچشمه می‌گیرد. در فلسفه نیچه «اراده معطوف به قدرت» نیروی پیش‌ران زندگی انسان است، نه «میل به دانایی»؛ چنانچه سنت فیلسوفان پیشامدرن می‌انگاشتند. نیچه منتقد مفهوم «فاعل شناسای ناب» است؛ چون معتقد است چنین مفاهیمی همواره از ما انتظار اندیشیدن به چیزی را دارند که هرگز اندیشیدنی نیست (نیچه، ۱۳۷۷: ۱۵۷). سوژه یا در موضع ابرانسان، اعمال قدرت می‌کند و به منزله سوژه مؤسس و بنیان‌گذار، جهانی تازه مبتنی بر اراده خود تأسیس می‌کند یا در موضع بندگی واقع می‌شود و از نظام حقیقتی که بنا شده است، تبعیت می‌کند (میلر، ۱۳۸۲: ۱۲).

فهم نیچه‌ای از نسبت میان حقیقت، قدرت و سوژه، در روایت آلتوسری- فوکویی تداوم پیدا می‌کند. آلتوسر با اشاره به مفهوم ایدئولوژی، سوژه را از تولیدات ایدئولوژی می‌داند که همواره سوژه‌ها را برای تبعیت فراخوان می‌کند. در روایت آلتوسر، ایدئولوژی همان «سوژه بزرگ» است؛ دستگاهی مطلق، محوری و معنادهنده مثل خدا یا یک چیز جایگزین مثل کاپیتالیسم یا ناسیونالیسم. آلتوسر با ترکیب نظریه‌های مارکس و لکان استدلال می‌کند که انسان در ارتباط با آن سوژه بزرگ به دنبال حس امنیت و تصدیق در مواجهه با تجربه مداوم انسان از اژه هم‌گسیختگی، کنترل‌ناپذیری و پیش‌بینی‌ناپذیری است (Hall, 2004: 87). در نتیجه سوژه موجودی تحت انقیاد است که تسلیم یک قدرت بالاتر می‌شود، مگر وقتی که آزادانه تسلیم شدنش را می‌پذیرد. فرد به مثابه یک سوژه (آزاد) همذات‌پنداری ایدئولوژیک می‌کند تا آزادانه تسلیم فرمان‌های «سوژه بزرگ» شود، هیچ سوژه‌ای به جز برای انقیاد و از طریق انقیاد وجود ندارد (Althusser, 1971: 182).

میشل فوکو سوژه را موضوع قدرت می‌داند و تا جایی پیش می‌رود که سوژه کتیویته، فارغ از نیروی قدرت و منطق سلطه را انکار می‌کند. فوکو هر «رژیم حقیقت»، نظام اخلاقی و هر نظام معنایی را صورت‌بندی خاصی از اراده معطوف به قدرت و استیلا می‌داند. او معتقد است که عقلانیت مدرن نیز شکل جدیدی از «سلطه - تابعیت» را ایجاد کرده است (فوکو، ۱۳۸۹: ۴۵). فوکو جدایی ذهن و بدن و تسلط ذهن بر بدن در فلسفه دکارت را می‌پذیرد با این تفاوت که ذهن، نه خود بنیاد و منبع حقیقت، بلکه برساخته گفتمان و ابزار تسلط تکنولوژی قدرت بر بدن است (احمدی، ۱۳۷۳: ۲۱۱). آنچه هست برساخته گفتمانی «اراده معطوف به قدرت» است. سوژه آزاد و خود - بنیاد نیز خود برساخته‌ای گفتمانی است که در دوره تاریخی مشخصی امکان صورت‌بندی پیدا کرد.

پ- سوژه خود- بنیاد و اقتدار سیاسی

این نگرش ریشه در اندیشه‌های عصر روشنگری و تحولات اجتماعی، اقتصادی و سیاسی همسو با آن دارد. تحولاتی که در اروپای قرن‌های پانزدهم و شانزدهم رخ دادند و به پیدایش هویت مدرن منتهی شدند. منتقدان و نظریه‌پردازان برای شکل‌گیری سوژه مدرن، مفهوم «چند علت‌مندی»^۱ را به کار می‌برند. تقسیم کلیسای مسیحی به کاتولیک و پروتستان و بحث و منازعه میان فرقه‌های گوناگون مسیحی، اختراع دستگاه چاپ در قرن پانزدهم و افزایش میزان سوادآموزی و انتشار گسترده نظرات نو و متفاوت درباره جهان، انقلاب‌های علمی گالیله و کوپرنیک و مرکزیت یافتن علم به جای دین در فهم و توضیح هستی و قوانین آن، رشد شهرها به علت رشد جمعیت و تغییر در ساختارهای اجتماعی روستا نشینی که باعث شد جمعیت بیشتری با هم در تماس باشند و از زندگی و دیدگاه‌های همدیگر باخبر شوند، زیر سؤال رفتن و تغییر تعاریف قدیمی و نهادهای اجتماعی با شکوفا شدن ادبیات، هنر، علم و فلسفه همه تحولاتی بودند که نتیجه آن افزایش ملموس آگاهی فرد از خود در حکم چیزی بود که الهی و ثابت نیست، بلکه با هماهنگی فردی قابل تغییر و قابل تربیت است (Hall, 2004: 17).

1. Overdetermination

همسو با این تحولات عینی و پذیرش رو به رشد آزادی از قید و کنترل اقتدار دینی بر رفتار انسان، فیلسوفان سیاسی عصر روشنگری و دوران مدرن با ترسی عمیق از بی‌قانونی اخلاقی، تلاش کردند تا نسبت سوژگی‌کنیته مدرن و اقتدار را به نحوی صورت‌بندی کنند تا خودخواهی و بی‌سامانی بالقوه اخلاقی را کنترل کنند.

در همین راستا روسو با طرح مفهوم «اراده عمومی» به عنوان مبنای صورت‌بندی نسبت سوژه و اقتدار، کانت با نظریه «قاعده کلی اخلاقی»، هگل با بسط دیدگاه سوژگی‌کنیته جمعی و تاریخی و یگانگی سوژه و اقتدار در فرایند شکل‌گیری حقیقت در بستر تاریخ، هابز با نظریه قرارداد اجتماعی و واگذاری قدرت سوژه‌ها به سازمان اقتدار لویاتان، جان لاک با طرح مفهوم سوژه مسئولیت‌پذیر و استقلال آن و مارکس با «سوژگی‌کنیته جمعی طبقاتی» تلاش کردند تا سوژه مدرن را به گونه‌ای به سازمان اقتدار پیوند بزنند که حداقلی از اقتدار برای تأسیس نظم و قانون و امنیت ممکن شود. همه این فیلسوفان نظریه خود را با اتکای بر عقل صورت‌بندی کردند؛ یعنی این پیش‌شرط که سوژه دارای آگاهی و خود - بنیاد است و به مدد عقل می‌تواند جامعه‌ای مدنی و اخلاقی تأسیس کند.

سوژگی‌کنیته مورد تأمل فیلسوفان عصر روشنگری، خالی از سوگیری‌های نژادی نبود. در واقع موضوع برای آن‌ها این بود که چه کسی در مقام انسان ارزش توجه دارد و از خود آگاهی، حقوق و مسئولیت‌های منتسب به سوژه برخوردار است. جان لاک که آشکارا می‌خواست در عرصه سیاسی شرایط برابر برای همه ایجاد کند، «خود از تجارت برده‌داری سود می‌برد، برده‌داری را در آثارش توجیه می‌کرد و آن را در قانون اساسی که برای مستعمرات آمریکا نوشت، توجیه می‌کرد، او از کشورگشایی استعماری حمایت می‌کرد و حق شورش علیه قدرت استعماری را جایز نمی‌دانست» (Andrew, 1988: 62). یا دیوید هیوم که به توانایی فلسفه برای بیان هر حقیقت جهان‌شمولی تردید داشت، جسورانه اظهار می‌کرد: «بجا می‌دانم تا شک کنم که آیا سیاه‌پوستان و در کل همه دیگر نژادها به‌طور طبیعی پست‌تر از سفیدپوستان هستند» (Gates, 1985: 10). کانت (1764) نیز یکی از اولین فیلسوفان بزرگ اروپایی بود که رنگ پوست را به هوش پیوند داد و در کتاب

«مشاهداتی در باب احساس زیبا و برین»^۱، اظهارات نجار سیاه‌پوست را به کل رد می‌کند چون «این مرد از سرتاپا کاملاً سیاه است، گواهی روشن بر این است که چیزی که گفت احمقانه بود». در فلسفه کانت زنان نیز سرشار از احساس و عاطفه هستند و فاقد عقل هم‌پسته با عاملیت و سوژگی هستند. در واقع کانت فرض استدلال خود را بر این می‌گیرد که گویی رابطه «رنگ سیاه و حماقت» بدیهی و مبرهن است و سوژگی به انسان مرد سفیدپوست محدود است. هگل نیز هر قوم و نژادی را واجد سوژگی در تاریخ قلمداد نمی‌کند و تمدن‌های غریونانی را فاقد خودآگاهی و حقیقت می‌داند.

در نتیجه، همه این شواهد نشان می‌دهد که فیلسوفان اروپایی عصر روشنگری، تصورشان از سوژه ایده‌ال، سفیدپوست و مردانه بود و در عین حال درباره انسان‌هایی که ایده‌ال نبودند جایز می‌دانستند آن‌ها را تحقیر کنند، نفرت داشته باشند و استثمارشان کنند (Gates, 1985: 408). از همین‌رو است که صورت‌بندی هانا آرنست از نسبت میان سوژه و اقتدار سیاسی با نقد فلسفه روشنگری آغاز می‌شود که در ادامه به عنوان پایان‌بخش مباحث نظری مورد تأمل قرار می‌گیرد.

هانا آرنست، برخلاف سنت عقل‌محور فیلسوفان عصر روشنگری، برای سوژکتیویته نوعی هستی‌شناسی «رابطی»^۲ قائل است. بر همین اساس از نسبت میان سوژکتیویته و اقتدار، صورت‌بندی متفاوتی به دست می‌دهد. در اندیشه آرنست، سوژکتیویته بنیادی «زبانی» و «ارتباطی» دارد و هنگامی که از اقتدار و نسبت آن با آزادی سوژه سخن می‌گویید، اراده فردی مطمئن‌نظر او نیست. از نظر او میدانی از کنش و ارتباط متقابل است که هم توضیح‌دهنده اقتدار است و هم توضیح‌دهنده آزادی فردی. اقتدار به نظر آرنست، از مشارکت جمعی برای آغاز کردن و ساختن منتج می‌شود. مشارکت جمعی با بنا نهادن یک وضعیت سیاسی، نیروی مقتدری فراهم می‌آورد که افراد خود را به آن ملزم می‌یابند. الزامی که نه از سر تسلیم به یک قدرت بیرونی، بلکه ناشی از میل آن‌ها به حفظ آن چیزی است که در تأسیس آن مشارکت داشتند. در نتیجه، اقتدار با آزادی نسبتی وثیق پیدا می‌کند: «اقتدار بر اطاعتی دلالت دارد که در آن انسان‌ها آزاد باقی می‌مانند» (Arendt, 1968:)

1. Observations on the Feeling of the Beautiful and Sublime

2. Relationalism

155). نکته حائز اهمیت نزد آرنت، مفهوم کنش و بنیان نهادن سوژه است. به گمان آرنت، کنش و خلق کردن جز با واسطه زبان اتفاق نمی‌افتد.

به باور آرنت کنش و عمل تنها در زبان معنا پیدا می‌کند و کنش بدون سخن بلا موضوع است؛ زیرا دیگر کنشگری در کار نیست و وجود کنشگر، تنها در صورتی ممکن است که او در عین حال گوینده گفتار نیز باشد. عملی که او آغاز می‌کند، با گفتار پدیدار می‌شود و با اینکه کردار او را بدون همراهی گفتار می‌توان در نمود مادی و جسمانی‌اش ادراک کرد، این کردار تنها از طریق گفتار شفاهی ربط و مناسبت پیدا می‌کند که در آن او با اعلام آنچه می‌کند، کرده است یا می‌خواهد بکند، خود را همچون کنشگر می‌شناسد (Arendt: 1954: 30).

لازمه اقتدار همواره اطاعت است. هانا آرنت در تعریف اقتدار می‌گوید: «اقتدار را باید در ستیز با اجبار از راه زور از یک سو و اقناع به کمک برهان از سوی دیگر قرار داد، رابطه اقتدار گرایانه میان کسی که فرمان می‌دهد و کسی که فرمان می‌برد، نه بر پایه فهم مشترک بنا شده است، نه بر قدرت کسی که فرمان می‌دهد، امر مشترک میان آن‌ها خود رتبه‌بندی است که درستی و حقانیت آن را هر دو پذیرفته‌اند و هر دو در آن جایگاهی استوار و از پیش تعیین شده دارند» (Arendt, 1954: 2-3).

در این مقاله هر سه رویکرد فوق از منظر الگوی سوژه و اقتدار سیاسی در تاریخ سیاسی ایران به خصوص دوران پس از مشروطه کاربرد دارد و در اینجا مورد ارجاع قرار می‌گیرند. بر اساس رویکرد نخست، سیاست در ایران همواره خود را میانجی و نماینده حقیقتی بزرگ‌تر و از این طریق اعمال قدرت خود بر جامعه را واجد مشروعیت می‌دانست. در نتیجه خود را محق می‌دانست که جامعه را در راستای تطابق و سازگاری با حقیقت بزرگ‌تر کنترل و هدایت کند. از منظر رویکرد دوم، سیاست در ایران بر متافیزیکی مبتنی است که وجه تخصمی و آنتاگونیستی آن بسیار برجسته است. ثنویت و دوگانه‌گرایی اندیشه ایرانی در عرصه سیاست همواره دوست و دشمن تولید می‌کند و استیلا و اقتدار مشخصه بارز ماهیت قدرت سیاسی بوده و هست و در نهایت در ایران پس از مشروطه شرایطی پدیدار شد که فهم از قدرت سیاسی را دگرگون کرد و مردم به‌عنوان منبع و مرجع مشروعیت

قدرت سیاسی تلقی شدند. در نتیجه کشاکش و درهم آمیزی این سه رویکرد در تاریخ سیاسی ایران همچنان می تواند کانون توجه هر پژوهش سیاسی باشد.

سوپرکتیویته سیاسی و بحران اقتدار در عصر پهلوی دوم

همان طور که اشاره شد دقیقه تاریخی مشروطه نقطه آغازی است که مسئله این پژوهش با تکیه بر آن صورت بندی می شود. انقلاب مشروطه فهمی جدید از قدرت سیاسی را به مدار سامانه معرفتی انسان ایرانی وارد کرد که با قبل از خود به کل متفاوت بود. انقلاب مشروطه با هدف مشروط کردن قدرت مطلق پادشاه، حاکمیت قانون در ایران و ارجاع قانون موضوعه به خواست ملت آغاز شد. دست کم این یکی از امکان های انقلاب مشروطه بود. با وجود این، شرایط تاریخی و ترتیبات داخلی، منطقه ای و بین المللی آن روزگار، دوران پس از مشروطه را از هدف آغازین خود دور کرد و به تدریج شبح یک سازمان اقتدار متمرکز و آمرانه در فضای سیاسی و فکری ایران پدیدار شد.

گسترش سوادآموزی، تأسیس دانشگاه و بسط آموزش عالی، تأسیس نظام حقوقی مدرن، پلیس و ارتش مدرن، راه اندازی سازمان ثبت احوال و قانون نظام وظیفه، سیاست لباس واحد و قانون کشف حجاب، تخت قاپو کردن عشایر، کم رنگ کردن عاملیت سیاسی دین در عرصه عمومی؛ همه برنامه هایی بودند که در عصر پهلوی اول طراحی و اجرا شدند تا تسهیل گر هویت ملی مدرن، یکپارچه و منسجم ایرانیان باشند. دوره پهلوی اول که از آن با عنوان «دوره تأسیس» یاد می شود، عصری است که تلاش شد با تأسیس و به میانجی نهادهای جدید چون آموزش و پرورش، دانشگاه، ارتش و قدرت پلیسی، بوروکراسی و سیاست های جمعیتی و بهداشت، نسبت میان سوژه و اقتدار سیاسی به نحوی صورت بندی شود که واجد مشروعیت حاکم و پادشاه باشد.

پهلوی دوم تلاش کرد تا میراث تأسیسی پدر را تثبیت کند. محمدرضا شاه در دهه اول قدرت خود، متأثر از اشغال ایران به دست متفقین، فضای سیاسی نسبتاً باز، جوانی و کم تجربگی و ظهور مراجع و نیروهای سیاسی قدرتمند، کمتر بخت این را داشت به صورت مطلق و انحصاری اعمال قدرت کند. در این دوره شاهد ازهم گسیختگی سازمان اقتدار سیاسی هستیم. دوران بحرانی که در آن رابطه سوژه ها و اقتدار سیاسی آشوبناک می شود

و نیروهای سیاسی اعم از چپ‌ها، مذهبی‌ها، دربار و نیروهای ملی‌گرا از شکل‌دهی به سازمان اقتداری که از پتانسیل جذب و اقناع سوژه‌ها برخوردار باشد، ناتوان هستند. محمدرضا شاه بعد از کودتای مرداد ۱۳۳۲ به تدریج قدرت سیاسی را در انحصار گرفت و تلاش کرد تا از طریق تجمیع و تمرکز منابع قدرت، قدرت پادشاه را بر بدن اجتماع حکم کند (رهنما). برای این منظور چند استراتژی به کار گرفته شد: فراخوانی گذشته، استثناسازی ایران و سیاست‌زدایی از ساحت جامعه. از منظر این پژوهش، همه این استراتژی‌ها با هدف تولید سوژگی‌تئویته تابع و تأمین مشروعیت قدرت سیاسی شخص حاکم به کار گرفته شدند؛ استراتژی‌هایی که هم‌زمان و به نحوی متناقض ریزوم‌های مقاومت و خطوط گریز را نیز ممکن کردند.

الف- فراخوانی گذشته برای کنترل حقیقت‌مندی و تولید مشروعیت

در تاریخ ایران که بیشتر تحولاتش طولانی و درازمدت است، ما شاهد استمرار و فراخوانی فرهنگ گذشته هستیم. نمی‌توان درباره کشورهای تاریخی با سنت کهن سال از گسست به معنای واقعی کلمه یاد کرد. هر جا اتفاق مهمی در تاریخ ایران افتاده است، باز می‌توان استمرار این تاریخ کهن سال را دید (آجودانی، ۱۴۰۳: ۲۷). در باب حکومت‌مندی عصر پهلوی دوم نیز این موضوع پدیدار می‌شود. با وجود انقلاب مشروطه و تحولات بعد از آن، قدرت سیاسی نوعی راهبرد اصالت تاریخ را در پیش می‌گیرد. اصالت تاریخ به معنای پی‌جویی مبنا و شالوده‌ای خیالی یا واقعی در دقیقه‌ای از تاریخ در گذشته و پیوند زدن اکنون با آن مبنا و شالوده است. در عصر پهلوی دوم این مبنا و شالوده با تکیه بر فرمانروایی پادشاهان دوران هخامنشی و به طور خاص کوروش کبیر تقویم می‌یابد. از گذر چنین راهبردی، قدرت با فراخوان انگاره‌های گذشته ایران پیش از اسلام درصدد کنترل حقیقت‌مندی، تولید مشروعیت و صورت‌بندی نسبت سوژگی‌تئویته و اقتدار سیاسی به نحوی است که قدرت پادشاه را به فرمانروایی شاهان ایران پیش از اسلام پیوند زند، مشروعیت و اقتدار او را در روایتی خطی از تاریخ مفصل‌بندی کند و از این گذر سوژگی‌تئویته تابع و بهنجار را بیافریند.

در این دوره دستگاه‌های تبلیغاتی و مطبوعات رسمی حکومت بسیج شدند تا برای پادشاه چهره‌ای کاریزماتیک و مفهومی متعال برای سلطنت پهلوی بسازند که در تداوم سنت شاه آرمانی ایران باستان و جاهت کسب می‌کرد. جشن‌های مهم آن دوره همچون مراسم‌های تاج‌گذاری، جشن‌های ۲۵۰۰ ساله و پنجاهمین سالگرد سلطنت پهلوی اساساً نمایش‌های بصری بودند که هدفشان تحت تأثیر قرار دادن مردم عادی و نمایش ابهت و شکوه شاه بود (Ansari, 2012: 285). اوج فراخوانی گذشته و مصرف آن برای نمایش قدرت پادشاه هنگامی بود که دو هزار و پانصدمین سالگرد بنیادگذاری امپراتوری ایران با شرکت بسیاری از سران کشورهای خارجی در تخت جمشید جشن گرفته شد (کاتوزیان، ۱۳۸۰: ۳۸۷). در واقع جشن‌های ۲۵۰۰ ساله بهترین نشانه قائل بودن به اصالت تاریخ در تعریف از هویت کشور و تلاش برای بهره‌برداری از گذشته برای ایجاد مشروعیت بود (ضیاء ابراهیمی، ۱۳۹۸: ۳۰۲).

جشن‌ها و برنامه‌های قدرت سیاسی در ارتباط با گذشته و اصالت تاریخ که از نمادگرایی و جنبه نمایشی فوق‌العاده‌ای برخوردار بودند، قرار بود چیزی را که به زبان تبارشناسی «حقیقت‌مندی» و به زبان حقوقی «مشروعیت» خوانده می‌شود، یادآوری و اظهار کنند. در واقع حاکم از طریق شورآفرینی، نمایش و اقدامات نمادین، حقیقت‌مندی خود را روزبه‌روز اعلام می‌کرد و به شعف می‌رسید. این شورآفرینی و وقوع شعف در ارکان نهاد قدرت، الزاماً به معنای کامیابی او در همراهی و مشارکت عمومی و سراسری مؤثر نبود، بلکه فرصتی بود برای لذت بردن قدرت از خودش (نجف‌زاده، ۱۳۹۷: ۲۴۴).

قدرت سیاسی از طریق نمایش، شکوه نوعی رابطه خیالی بین سوژه‌ها و واقعیت نیز برقرار می‌کرد. در واقع نمایش چیزی بود خارج از حیطه کنشگری انسان‌ها و بازنگری و بازاندیشی در اعمال خود؛ نمایشی که ضد دیالوگ بود، سوژه تماشاگر می‌آفرید و بازسازی مادی ایدئولوژی خیالی بود. نمایش توان کنشگری انسان‌ها را به عالم خیال تبعید می‌کرد و نقطه اوج جدایی درونی سوژه‌ها و ازخودبیگانگی آن‌ها بود (دبور، ۱۴۰۱: ۱۸-۱).

در جامعه‌ای که بعد از انقلاب مشروطه، فرایند سیاسی شدن آن به تدریج تشدید می‌شد و سوزها به صورت فزاینده‌ای خواهان مشارکت در زندگی سیاسی بودند، قدرت سیاسی با اصالت بخشی به تاریخ گذشته و قرار دادن خود در روایتی خطی از تاریخ، در صدد کنترل حقیقت‌مندی و بر ساخت نوعی از سازمان اقتدار بود که مشروعیت آن با ارجاع به امری بیرون از زیست - جهان سوژکتیویته ایرانی تقویم می‌یافت. این گونه سازمان اقتدار به شیوه‌ای آبرونیک با استخدام ابزارها و تکنولوژی‌های سیاسی جدید، در صدد بازتولید مناسبات سنتی قدرت بود که در آن سوژگی و عاملیت سیاسی به شخص پادشاه و حلقه نخبگان پیرامون آن محدود می‌شد و جامعه فاقد عاملیت سیاسی قلمداد می‌شد.

این موضوع در تداوم همان منطق وارونه در تاریخ معاصر ایران قابل توضیح است؛ یعنی تقدم امر سیاسی بر امر اجتماعی. در این وارونگی زیست جهان انسان ایرانی همچنان ابژه قدرت سیاسی باقی ماند و قدرت حاکم آن را موضوع مداخله و اعمال قدرت آمرانه قرار می‌داد. زیست جهان ایرانی نه منشأ و قوام بخش قدرت سیاسی بلکه طفیلی و ابژه آن بود که باید سامانمند و بهنجار می‌شد. این وارونگی خود مبتنی بر گونه‌ای از استثنائگرایی تاریخ ایران بود که در روایتی سیاسی و ایدئولوژیک در دوران مشروطه تکوین پیدا کرد و در دوران پهلوی به اوج خود رسید.

ب- استثناسازی ایران؛ تکاپویی برای تولید سوژکتیویته تابع

استثنائگرایی دوران پهلوی با مطالعات نژادی شرق‌شناسانه هم‌پیوند بود. گروهی از روشنفکران ایران در دوران قاجار و سپس در دوران پهلوی این مباحث را در ایران تئوریزه کردند و به تدریج به ساحت عمل سیاسی نیز سرایت پیدا کرد. برخی پژوهشگران استثنائگرایی، ایران را با مؤلفه‌هایی چون مرکزیت ایران در جهان، ایده جانشینی خدا، ایده شاه یا رهبری آرمانی، آموزه ثنویت: پیروزی نهایی خیر بر شر، ضرورت قدرت‌یابی و رهبری دیگر ملت‌ها تعریف کردند (شکوهی، ۱۴۰۱: ۴۱). در اینجا ضمن مفروض دانستن چنین مؤلفه‌هایی که در بخش‌های دیگر این پژوهش نیز به صورت پراکنده مورد بحث قرار گرفتند، تمرکز بر روایتی خاص از تاریخ ایران است که در دوران مشروطه به تدریج در ایران تکوین پیدا کرده است؛ روایتی که عمده‌تاً مبتنی بر مطالعات نژادی و زبانی بود و

موقعیت ایران در خاورمیانه را به جهت تباری و نژادی موقعیتی استثنایی و ویژه تلقی می‌کرد.

روشنفکرانی همچون میرزا آقاخان کرمانی (سه مکتوب، ۱۳۰-۱۲۳ و ۱۸۱-۱۸۰) و میرزا فتحعلی آخوندزاده (مکتوبات، ۳۷-۲۶)، روایتی تاریخی و خطی از مسئله عقب‌ماندگی ایرانیان صورت‌بندی کردند و این روایت از تاریخ و مسئله عقب‌ماندگی ایران بعدها نیز در بین روشنفکران حلقه برلین و جاهت پیدا کرد: ایران، شکوه و عظمت و گذشته جاویدانی داشت، با ظهور اسلام و حمله اعراب، ایران دچار اضمحلال و انحطاط شد، ایرانیان آریایی‌هایی هستند که با اروپایی‌ها هم‌نژاد و هم‌تبار هستند و با سامی‌ها و عرب‌ها هیچ قرابتی ندارند، در نتیجه درمان درد عقب‌ماندگی ایران با زدودن عناصر غیر آریایی از زیست - جهان ایرانی و نزدیکی و تشبه هر چه بیشتر به هم‌تباران آریایی در اروپا ممکن می‌شود (ضیاء ابراهیمی، ۱۳۹۸: ۲۴۴).

پس از روشنفکرانی چون آخوندزاده و کرمانی، گروهی از روشنفکران با عنوان «حلقه برلین» پدیدار شدند که به آلمان رفت‌وآمد داشتند و روایت فوق از عقب‌ماندگی ایران را پذیرفته بودند. آن‌ها تحت تأثیر ناسیونالیسم قومی و نژادی در آلمان و مطالعات نژادی کسانی چون دو گوینو^۱ و گوستاو لوبون^۲، فهمی تاریخی، زبانی و نژادی از ناسیونالیسم و شکل‌گیری دولت مدرن پیدا کردند. گوینو که سفرهای متعددی به ایران داشت، در خلال بررسی ویژگی‌های نژاد آریایی، درصدد علت‌یابی ضعف این نژاد در ایران نیز برآمد و آن را به تأثیر از نفوذ سامی دانست. او به‌طور مشخص به نکوهش اعراب پرداخت و بزرگی و عظمت تمدن ایرانی و تلاش ایرانیان در زدودن آثار سامیان را در دوره‌های مختلف ستود (گوینو، ۱۳۶۷: ۲۸۱).

چنین روایتی کم‌وبیش در سیاست‌های هویتی دوران پهلوی نیز صورت عینی به خود گرفت. سیاست‌های آموزشی و زبانی، مقابله با مناسک و شعائر مذهبی، سیاست تخت‌قاچو کردن عشایر و ایلات، توجه به آموزه‌ها و انگاره‌های ایران باستان و تلاش برای احیای

1. Joseph Arthur de Gobineau

2. Gustave Le Bon

آن‌ها و نیز تکاپو برای تشبیه و نزدیکی هر چه بیشتر به غرب و جلوه‌های آن در قالب چنین روایتی ممکن شد.

در دوران پهلوی دوم نیز چنین روایتی، البته با غلظتی کمتر تداوم پیدا کرد. این سخن محمدرضا پهلوی که ایران تنها بر اثر «تصادفی جغرافیایی» در خاورمیانه واقع شده است، روشن‌ترین بیان ممکن تداوم این نوع استثنائگرایی است. او در جایی چنین گفت: «آری، ما شرقی هستیم، ولی آریایی. خاورمیانه کجاست؟ ما را دیگر در آنجا نخواهید یافت، اما در آسیا چرا. ما قدرت آریایی آسیایی‌ای هستیم که از نظر ذهنیت و فلسفه به دول اروپایی، خصوصاً فرانسه، نزدیک است» (Bayat-philipp, 1978: 211).

پهلوی دوم مبتنی بر همین روایت استثنائگرایانه از تاریخ ایران، زیست ایلیاتی را با روح و سنت‌های ایرانی ناسازگار می‌دانست و بر این باور بود که عشایر ایران خاستگاهی خارجی دارند و «ایللیاتی‌های وحشی و نیمه وحشی از صحراها و کوهستان‌های آسیا به این کشور سرازیر شدند» (Pahlavi, 1981: 37-38). چنین روایتی این امکان را برای قدرت سیاسی فراهم می‌کرد تا پیوند خود را با عناصر زیست - جهان بگسلد و کارکرد خود را پالایش و بهنجارسازی عناصر نابهنجار و غیرمتمدن جهان ایرانی تعریف کند.

در واقع آنچه در اینجا اهمیت دارد، امکانی است که چنین روایتی از تاریخ ایران برای قدرت سیاسی فراهم می‌کرد تا با مداخله و دست‌کاری در زیست - جهان انسان ایرانی، جوهری از آن را حذف کند یا نادیده بگیرد و جوهری دیگر از آن را برجسته کند. در این دوره مواجهه قدرت سیاسی با زیست - جهان متکثر ایرانی از منظر موضوع این پژوهش واجد بار معنایی است. در فرایندی که سوژه‌ها روزبه‌روز سیاسی‌تر می‌شدند و خواهان مشارکت در زندگی سیاسی بودند و سوژگی سیاسی آن‌ها نیز در پیوند با زیست - جهان متکثر ایرانی تکوین یافته بود، قدرت سیاسی با اعمال قدرت بر زیست - جهان و تابع و رام خواستن آن، شأن و اعتبار تأسیسی و قوام‌بخش جامعه در تقویم اقتدار سیاسی را نادیده می‌گرفت و در پی بازسازی و هنجارمند کردن آن به نحوی بود که طفیلی قدرت سیاسی باشد. فرایندی که در نهایت میل به سیاست‌زدایی از ساحت جامعه و محدود کردن فعالیت و کنشگری سیاسی به شخص پادشاه و نخبگان نزدیک به او داشت.

پ- سیاست‌زدایی از جامعه و انحصار سوژگی سیاسی

در جامعه ایران که بعد از انقلاب مشروطه به‌طور فزاینده‌ای فرایند تکوین سوژکتیویته سیاسی در آن تشدید می‌شد، هم‌زمان شاهد آن هستیم که فرایند سیاست‌زدایی از آن در دوران بعد از کودتای ۱۳۳۲ نیز تشدید شد. یکی از مؤلفه‌های سیاست‌زدایی از ساخت جامعه ورود تکنوکرات‌ها به عرصه سیاست رسمی است. محمدرضا پهلوی مخصوصاً بعد از انقلاب سفید ۱۳۴۱ که طی آن زمین‌داران بزرگ را به‌عنوان طبقه اجتماعی دارای سلطه سیاسی از میان برداشت، شماری از تکنوکرات‌های ورزیده را وارد دستگاه سیاسی کرد (لینز، ۱۳۸۰: ۳۰).

تقلیل سیاست به تکنیک و محدود کردن سیاست‌ورزی به حلقه محدودی از تکنوکرات‌ها، هم‌زمان پیوند سیاست با زیست - جهان را به‌عنوان عنصر قوام‌بخش سیاست نادیده می‌گرفت. در چنین حالتی تلاش می‌شد از زیست جهان ایرانی به‌عنوان منبع مولد عاملیت و سوژکتیویته سیاسی سیاست‌زدایی شود و عاملیت سیاسی به شخص حاکم و حلقه نخبگان نزدیک به او تقلیل پیدا کند. تضعیف دین به‌عنوان یکی از عناصر اصلی زیست - جهان ایرانی و نیز یکی از منابع مولد سوژکتیویته در آن زمان مصداقی از این موضوع است.

البته سیاست‌زدایی از جامعه به ساحت‌های سنتی زیست - جهان ایرانی، همچون مذهب یا زیست ایللیاتی، محدود نبود. نموده‌های مدرن زیست - جهان ایرانی نیز اگر به‌مثابه منبع مولد سوژکتیویته و عاملیت سیاسی عمل می‌کردند، از جانب قدرت سیاسی «غیریت‌سازی» و در چارچوب «دیگری» یا «بیگانه» طرد و حذف می‌شدند. یک نمونه این استراتژی پس از کودتای ۱۳۳۲ و روی کار آمدن دولت زاهدی در نسبت با نهاد دانشگاه و دانشجویان پدیدار شد. پس از محاکمه محمد مصدق و در ادامه سفر نیکسون به ایران، دانشجویان اقدام به برگزاری اعتراضات کردند که با پاسخ سخت قدرت سیاسی مواجه شدند. زاهدی در پاسخ به اعتراض دانشجویان به برخورد پلیسی با خود، نهاد دانشگاه را پناهگاه مغرضین و بی‌وطنان خواند و تهدید کرد که دولت او «منحرفین» را در هر کجا که

باشند مجازات خواهد کرد و اجازه نخواهد داد که فعالیت دسته‌ای از خائن‌ان جلوی پیشرفت کشور را بگیرد.^۱

مورد دیگر در سال ۱۳۳۸ و در زمان نخست‌وزیری اقبال پدید آمد؛ زمانی که دانش‌آموزان چندین مدرسه در شهر تهران در اعتراض به اصلاحات آموزشی و آکادمیک دست به اعتراض زدند. نخست‌وزیر وقت، ماهیت اعتراضات را زیر سؤال برد و آن را به «پرتقال فروش‌ها» و «سبیل کلفت‌های» غیردانش‌آموز نسبت داد که به اموال عمومی خسارت وارد کرده بودند. او در گزارش خود به مجلس وقت اعلام کرد که از کلمه اعتصاب و اعتراض خوشش نمی‌آید و «دانشجویان و دانش‌آموزان باید به فکر درس و مشق خود باشند و حق دخالت در هیچ فعالیتی دیگری را ندارند». او در نهایت هشدار داد که دولت او قاطعانه متعهد به فرونشاندن ناآرامی و بی‌قانونی است «حتی اگر به قیمت مرگ هزاران نفر تمام شود» و خود که دارای دکترای بیماری‌های عفونی و تحصیل کرده فرانسه بود، تظاهرکنندگان را «زالو و مگس و زنبور» نامید و آن‌ها را به عامل بیگانه بودن متهم می‌کرد.^۲

مورد دیگر سیاست‌زدایی از زیست - جهان مدرن جامعه ایرانی به اول بهمن سال ۱۳۴۰ برمی‌گردد. امینی، نخست‌وزیر وقت، اعتراضات اول بهمن دانشگاه تهران را به نیروهای چپ نسبت داد و دانشگاه تهران را «مرکز تحریکات چپ‌ها» دانست و بیان داشت از آنجاکه دانشجویان عمدتاً از خانواده‌های فقیر هستند، می‌توان آن‌ها را «با مبلغ ناچیزی برای انجام هرگونه اقدامی علیه مصالح عمومی» خرید. در نهایت او دستور اقدام سخت علیه «آشوبگران و عوامل ستون پنجم» را صادر کرد و اظهار کرد که «لازم است آن‌ها در داخل و خارج از دانشگاه ریشه‌کن شوند».^۳

سیاست‌زدایی از جامعه البته به معنای حذف سیاست از بدنه اجتماع نبود، بلکه بر میل به کنترل سوژگی و تابع‌سازی جامعه از جانب قدرت سیاسی و انحصار و سامان‌بخشی به

۱. اسنادی از جنبش دانشجویی در ایران، جلد ۴، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، (۱۳۸۲)، صص ۲۵۵-۲۵۴.

۲. مجلس شورای ملی، مذاکرات دور قانون‌گذاری نوزدهم، ۲۳ دی (۱۳۳۸).

۳. اسنادی از جنبش دانشجویی در ایران، جلد ۴، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، (۱۳۸۲)، صص ۳۹۵-۳۹۳.

سوژگی و عاملیت سیاسی در کالبد پادشاه و نزدیکان شخص حاکم دلالت داشت. این موضوع در اواخر دوران پادشاهی محمدرضا شاه و تأسیس حزب رستاخیز عینیت پیدا کرد، زمانی که پهلوی دوم شبه‌احزاب «ایران نوین» و «حزب مردم» را منحل و با تأسیس حزبی واحد به مردم اخطار کرد که «همگان باید به حزب رستاخیز پیوندند و هرکسی که مخالف است، باید کشور را ترک کند». کاتوزیان معتقد است که این سیاست شاه به جای اینکه پایگاهی مردمی برای قدرت سیاسی ایجاد کند، مردم را از خودبیگانه و مشروعیت‌زدایی از نظام حاکم را در جامعه تشدید کرد (کاتوزیان، ۱۳۸۰: ۳۹۱). ابوالحسن ابتهاج یکی از تکنوکرات‌های شناخته‌شده آن دوران چنین توضیح می‌دهد: «شاه حزبی واحد تأسیس کرده بود و اخطار داد که هر کس مخالف است باید کشور را ترک کند ... من به نخست‌وزیر هویدا که دبیر کل حزب بود تلفن کردم. گفتم این بدین معنا است که من مجبورم عضو حزب بشوم، زیرا نمی‌توانم ایران را ترک کنم. هویدا کاغذی فرستاد و من امضاء کردم که معنایش این بود من عضو حزب شدم. بالاخره شاه اعلام جنگ کرده بود، مگر غیر این است؟ این اخطار رسمی بود؛ یعنی اینکه هرکسی در کشور باقی می‌ماند و عضو حزب نمی‌شد اگر هر چیزی برایش اتفاق می‌افتاد، نباید انتظار هیچ کمکی داشته باشد».^۱ در واقع سوژگی و عاملیت سیاسی، دارایی انحصاری پادشاه تلقی می‌شد و او می‌توانست آن را به عنوان «امتیاز»، و نه «حق مشروع» و به رسمیت شناخته‌شده سوژه‌ها، به کسانی از وفاداران و نزدیکان خود به صورت موقت و مشروط واگذار کند؛ امتیازی که هر آن پس گرفتن آن از جانب پادشاه محتمل بود.

موارد اشاره‌شده و موارد متعدد دیگر نشان می‌دهد که بعد از کودتای ۱۳۳۲ و با وجود سیاسی شدن فزاینده سوژکتیویته در دوران پس از انقلاب مشروطه، قدرت سیاسی راهبردهایی برای سیاست‌زدایی از جامعه و تحدید فعالیت و کنش سیاسی به کار گرفت؛ فرایندی که در نهایت جامعه را فاقد شأن و اعتبار سوژگی سیاسی قلمداد می‌کرد و همواره تبعیت و وفاداری به قدرت سیاسی را از جانب آن می‌طلبید. در چنین وضعیتی سیاست فرایندی تکوینی نبود که در جریانی رفت و برگشتی بین بالا و پایین تقویم شود، بلکه

1. Abolhasan Ebtehaj, In an Interview Recorded by Habib Ladjevardi, 2 December 1981, Cannes, France, IOHCHU.

چیزی از جنس اراده حاکم بود که باید نشانگان قدرت خود را بر بدن اجتماع منفعل و غیرسیاسی حک کند.

همان‌طور که در ابتدا اشاره شد، منطق استراتژی‌های فوق برای کنترل سوژگی و تابع‌سازی جامعه با نوعی «وارونگی تاریخی» قابل ایضاح است. وارونگی که از آن با عنوان «تقدم سیاست بر امر اجتماعی» تعبیر شد. در رویکرد پدیدارشناسی، امر سیاسی در تداوم امر اجتماعی صورت‌بندی می‌شود. به بیانی پدیدارشناسانه امر اجتماعی امر سیاسی را تأسیس می‌کند و به آن قوام می‌بخشد. با این استدلال سیاست نسبت به جامعه اعتباری ثانوی پیدا می‌کند و امر اجتماعی مبنا و شالوده سیاست قرار می‌گیرد. در نتیجه سیاست ارتباطی ارگانیک با زیست – جهان دارد و مشروعیت خود را از جامعه کسب می‌کند.

در دوره پهلوی دوم، این نسبت بین سیاست و امر اجتماعی وارونه شد. وارونگی که البته در مفصل‌بندی روایت خاصی از تاریخ و مشکل عقب‌ماندگی ایران ممکن شد. در این روایت ایران کشوری بود دارای شکوه و عظمت گذشته که در گذر زمان با نفوذ و تهاجم نیروهای بیگانه شکوه و عظمت خود را از دست داد. همچنین ایرانیان به لحاظ نژادی متفاوت از همسایگان سامی‌نژاد خود، از تبار آریایی بودند و قرابت بیشتری با غربی‌ها داشتند. در چنین روایتی جامعه ایران جامعه‌ای عقب‌مانده تصویر می‌شد که باید از عناصر ناهنجار و غیرمتمدن پالوده و مسیر ورود آن به «دروازه‌های تمدن» فراهم شود. با این مفصل‌بندی قدرت سیاسی، با تجمع و انحصار سوژگی و عاملیت سیاسی، رسالت خود را هدایت، کنترل و بهنجارسازی جامعه قلمداد، مشروعیت و بهره‌مندی خود از حقیقت را توجیه و از جامعه تبعیت و وفاداری طلب می‌کرد.

در پایان ذکر این موضوع اهمیت دارد که پهلوی دوم اگرچه از اوایل دهه ۱۳۴۰ و پس از جنبش پانزده خرداد متوجه نقصان‌های الگوی رضاشاه برای تولید سازمان اقتداری توأم با عاملیت سیاسی مردم شده بود و تلاش‌هایی نیز کرد صورت‌بندی تازه‌ای از سازمان اقتدار بر ساخت کند که علاوه بر عاملیت‌بخشی به مردم (مانند اصلاحات ارضی یا اعطای حق رای به زنان)، برانگیزاننده عامه نیز باشد (کاشی، ۱۳۹۸: ۷۴)، اما در عمل چندان کامیاب نبود که دلیل اصلی آن را می‌توان در ماهیت نسبتی دانست که قدرت سیاسی با زیست –

جهان ایرانی برقرار کرده بود. در این نسبت آمرانه، از بالا و بر فراز جامعه، قدرت سیاسی با رژیم حقیقتی هم‌سو درصدد کنترل و اعمال قدرت بر زیست - جهان متکثر ایرانی بود و از آنجا که سوژگی‌تئو سیاسی نیز در پیوند با زیست - جهان تقویم می‌شود، قدرت سیاسی با در پیش گرفتن چنین استراتژی درصدد انقیاد و طلب تابعیت از جامعه و خلق سوژگی‌تئو رام و سربه‌راه بود.

موازی با استراتژی‌های قدرت سیاسی در عصر پهلوی دوم برای صورت‌بندی سازمان اقتداری هم‌بسته با سوژگی‌تئو تابع، هم‌زمان ریزوم‌های مقاومت و مبارزه و خطوط گریز و فرار در برابر قدرت مسلط و سازوبرگ‌های ایدئولوژیک حاکم از بدن اجتماع سر برآوردند. در چنین شرایطی این نیروهای چپ و مذهبی بودند که به ریزوم‌های مقاومت و خطوط گریز در برابر قدرت حاکم در بدن اجتماع شکل می‌دادند؛ فرایندی که به خلق سوژه منتقد و انقلابی انجامید و در نهایت رخداد انقلاب انجامید.

نتیجه‌گیری

این مقاله با ایضاح منطق وارونگی و تداوم تقدم سیاست بر امر اجتماعی در عصر پهلوی دوم صورت‌بندی شد. این وارونگی و تقدم سیاست بر امر اجتماعی صورت‌بندی نسبت بین سوژگی‌تئو و اقتدار سیاسی را نیز تحت تأثیر قرار داد و قدرت سیاسی به میانجی همین وارونگی و صورت‌بندی روایتی ویژه از تاریخ ایران و مسئله عقب‌ماندگی آن درصدد برآمد از بدن اجتماع؛ سیاست‌زدایی، سوژگی و عاملیت سیاسی را در کالبد پادشاه و نزدیکان وفادار به شخص حاکم تجمیع و انحصاری کند.

نظام‌های سیاسی که پس از مشروطه در ایران مستقر شدند هرکدام به نحوی درصدد برآمدند تا پروبلماتیک رابطه سوژه و اقتدار سیاسی را به‌نوعی صورت‌بندی و وضعیت بحران و آشوب در نسبت بین این دو را سازمان‌دهی کنند. در واقع انقلاب مشروطه به‌نوعی «دقیقه تاریخی» بود که به بحران در نظام آگاهی ایرانیان منجر شد. بحرانی که محصول شرایط تاریخی و نیز آشنایی ایرانیان با جهان بیرون بود و این امکان را فراهم کرد که عوامل انحطاط و عقب‌ماندگی ایران و نیز راه‌های برون‌رفت از آن در بین روشنفکران و نخبگان پدیدار شود.

هم‌زمان با بحران در نظام آگاهی و سامانه معرفتی، آگاهی و شناخت ایرانیان از ماهیت، مرجعیت و منبع مشروعیت قدرت سیاسی نیز دگرگون شد و به تدریج پی بردند که قدرت سیاسی، دارایی مشترکی است که نمی‌تواند در انحصار یک شخص یا یک اقلیت محدود باشد و وظیفه آن‌ها نه تابعیت از شخص حاکم بلکه مشارکت در زندگی سیاسی است. در نتیجه توجه مشروعیت قدرت سیاسی بر اساس ساخت خیمه‌ای و هرمی که در آن شخص حاکم میانجی و واسطه حقیقتی بزرگ‌تر بود که در رأس هرم قدرت قرار می‌گرفت، ناپسند می‌نمود.

در کنار این، طیفی از روشنفکران همچون آخوندزاده و کرمانی و سپس روشنفکران حلقه برلین، عامل انحطاط و عقب‌ماندگی ایران را تاریخی و نژادی صورت‌بندی کردند و مبتنی بر آن روایتی تاریخی از شکوه و عظمت ایران در عصر باستان، اضمحلال و انحطاط آن با ظهور اسلام و درهم‌آمیزی ایرانیان با نژادهای دیگر تولید کردند. در این روایت ایرانیان به عنوان تیره‌ای از نژاد آریایی که با اروپایی‌ها هم‌نژاد و هم‌ریشه هستند، بر ساخت شدند. در نتیجه آن‌ها راه برون‌رفت ایران از انحطاط و عقب‌ماندگی را سنت‌زدایی از ساحت جامعه و «این‌همانی» هر چه بیشتر با غرب می‌دانستند. شرایط آشفته، ازهم‌گسیخته و بی‌سامان کشور در دهه پایانی عصر قاجار، به تدریج خواست اصلی مشروطه را که همان محدود و مشروط کردن قدرت شخص حاکم بود، به حاشیه برد و این امکان را دسترس‌پذیر کرد که فقط یک حاکم مقتدر و توسعه‌خواه می‌تواند وضعیت نابسامان ایران را سامان‌مند کند. از دل چنین شرایطی سازمان‌آفرینی پدیدار شد که مطلق بود و با اراده شخص حاکم یکی بود. سازمان اقتدار پهلوی، نظامی‌هنجاری بود که از طریق یکپارچه‌سازی و مداخله و دست‌کاری در زیست جهان متنوع و متکثر انسان ایرانی در صدد برآمد تا آن را بهنجار و استاندارد کند و از دل آن سوژکتیویته تابع و قاعده‌مندی را تولید و تربیت کند که نظم جدید و قواعد و هنجارهای آن را درونی خود کند.

چنین پروژه‌ای در نهایت به سیاسی و ایدئولوژیک شدن هر چه بیشتر ساحت‌های ماهیتاً غیرسیاسی زیست - جهان ایرانی شد و عناصری همچون زبان، قومیت، زیست‌عشایری، دین و پوشش و بدن که تا آن دوره در ماهیت خود چندان سیاسی نبودند، وجهی سیاسی

پیدا کردند و در میدان منازعات سیاسی به امکان‌هایی برای اعمال قدرت یا مقاومت در برابر اعمال قدرت تبدیل شدند. استراتژی‌های دوره پهلوی همچنین از یک تناقض بنیادین رنج می‌بردند. با گسترش سوادآموزی و افزایش تحصیلات در ایران، خودآگاهی سوژه‌ها از وضعیت خود و نسبت آن با سیاست نیز شتابی فزاینده پیدا کرد. چنین تحولی خواست مشارکت و کنشگری در حیات سیاسی را به دنبال داشت. از طرف دیگر ساخت متصلب و اقتدارگری قدرت سیاسی، امکان مشارکت و کنشگری در حیات سیاسی را مسدود کرده بود. در این دوره شخص حاکم و محدودی از نخبگان، قدرت سیاسی را دارایی انحصاری خود تلقی می‌کردند و مردم را در مقام عاملیت و سوژگی در عرصه سیاسی واجد اعتبار نمی‌دانستند.

استراتژی‌هایی چون سیاست‌زدایی از جامعه، استثناسازی ایران و فراخوانی گذشته در عصر پهلوی دوم به کار گرفته شدند تا به میانجی اعمال قدرت بر زیست - جهان ایرانی، خواست تابعیت و وفاداری جامعه به اقتدار شخص حاکم را تأمین کنند. به تعبیری هگلی، در این دوره کشور «غایتی کلی» نداشت، بلکه غایت‌های جزئی دایرمدار بودند و «امر ملوکانه» به جای خواست و اراده مردم یا قانون بر کشور حکم فرما بود. «فرمانروای زمینی خدا بود و خدا فرمانروای زمینی. فرمانروای زمینی هر دو این‌ها بود». نوعی «پادشاهی تئوکراتیک یا خداسالارانه» که از هیچ «غایت کلی» برخوردار نبود، اعمال قدرت می‌کرد و از جامعه تابعیت و تطابق با سازمان اقتدار نوین را طلب می‌کرد.

تعارض منافع

تعارض منافع ندارم.

ORCID

Mohammadbagher
Khoramshad

<https://orcid.org/0000-0003-0383-4708>

Shoja Ahmadvand

<https://orcid.org/0000-0001-9446-7987>

Mostafa Khaleghpour

<https://orcid.org/0009-0008-0262-5932>

منابع

- آجودانی، ماشاءالله، (۱۴۰۳)، *مشروطه ایرانی*، تهران: نشر اختران.
- احمدی، بابک (۱۳۷۳)، *مدرنیته و اندیشه انتقادی*، تهران: نشر مرکز.
- آبادیان، حسین، (۱۳۸۴)، «رهیافتی روشنفکرانه برای تجدد و هویت ایران»، *فصلنامه مطالعات ملی*، سال ششم، شماره ۱.
- آلتوسر، لوئی، (۱۳۸۷)، *ایدئولوژی و سازوبرگ‌های ایدئولوژیک دولت*، ترجمه روزبه صدر آرا، تهران: نشر چشمه.
- دو بور، گگی، (۱۴۰۳)، *جامعه‌نمایش*، ترجمه بهروز صفدری، تهران: نشر آگه.
- سریع‌الْقلم، محمود، (۱۴۰۲)، *اقتدارگرایی ایرانی در عهد پهلوی*، تهران: انتشارات فرزاد روز.
- میرزا آقاخان کرمانی، سه مکتوب (بی‌تا)، به کوشش و ویرایش بهرام چوبینه، نشر: بی‌نا.
- شکوهی، سعید، (۱۴۰۱)، «استثناگرایی ایرانی و نقش آن در روابط خارجی ایران»، *فصلنامه رهیافت‌های سیاسی و بین‌المللی*، دوره ۱۴، شماره ۲.
- ضیاء ابراهیمی، رضا، (۱۳۹۸)، *پیدایش ناسیونالیسم ایرانی؛ نژاد و سیاست بی‌جاسازی*، ترجمه حسن افشار، تهران: نشر مرکز.
- غلامرضا کاشی، محمدجواد، (۱۳۷۹)، *گفتمان دموکراسی در ایران: ذهنیت تجدد پیرامونی و بحران مشروعیت دولت مدرن در ایران*، پایان‌نامه دکتری دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران.
- غلامرضا کاشی، محمدجواد و ویسی، سوسن، (۱۳۹۸)، «نسبت سوژه و اقتدار در گفتمان روشنفکری دینی در آستانه انقلاب؛ مطالعه موردی: علی شریعتی»، *فصلنامه پژوهش‌های راهبردی سیاست*، دوره هشتم، شماره ۲۸.
- فوکو، میشل، (۱۳۸۹)، *نظم/اشیاء؛ دیرینه‌شناسی علوم انسانی*، ترجمه یحیی امامی، تهران: نشر نی.
- کاتوزیان، همایون، (۱۳۸۰)، *نظام پهلوی در ایران*، در *نظام‌های سلطانی به کوشش خوان لینز و هوشنگ شهابی*، ترجمه منوچهر صبوری، تهران: نشر شیرازه.
- لینز، خوان و شهابی، هوشنگ (۱۳۸۰)، *نظام‌های سلطانی*، ترجمه منوچهر صبوری، تهران: نشر شیرازه.

- اثر میرزا فتحعلی آخوندزاده، (۱۳۹۵)، *مکتوبات کمال الدوله و ملحقات آن*، به اهتمام علی اصغر حق‌دار، نشر: بی‌جا، باشگاه ادبیات.
- معینی علمداری، جهانگیر، (۱۳۹۴)، *زیست - جهان و اهمیت آن برای نظریه سیاسی*، تهران: رخداده نو.
- میلر، پیتر، (۱۳۸۲)، *سوژه/استیلا و قدرت*، ترجمه نیکو سرخوش و افشین جهان‌دیده، تهران: نشر نی.
- نجف‌زاده، رضا، (۱۳۹۷)، *تجدد رمانتیک و علوم شاهی*، تهران: مؤسسه مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
- نیچه، فردریک، (۱۳۷۷)، *اراده معطوف به قدرت*، ترجمه رؤیا منجم، تهران: نشر مس.
- هابز، توماس، (۱۳۸۷)، *لویاتان*، ترجمه حسین بشیریه، تهران: نشر نی.
- یحیوی، حمید، (۱۳۹۶)، «شبان‌وارگی جدید؛ نقد عقلانیت‌های حکومتی دولت در ایران»، *فصلنامه دولت‌پژوهی*، سال سوم، شماره ۱۰.

References

- Althusser, Louis, (1971), *Lenin and Philosophy and Other Essays*, New York: Monthly Review Press.
- Ansari, Ali Massoud, (2012), *The Politics of Nationalism of Modern Iran*, Cambridge University Press.
- Arendt, Hannah, (1968), *Between Past and Future: Eight Exercises in Political Thought*, New York: Viking Press.
- Bayat-philipp, Mangol, (1978), "A Phoenix Too Frequently: The Concept of Historical Continuity in Modern Iranian Thought", *Asian and African Studies*, No. 12, pp. 203-220.
- Gates, Henry Louis, (1985), *Race, Writing and Difference*, Chicago: University of Chicago Press.
- Hall, Donald E, (2004), *Subjectivity*, London: Routledge.

- Holliday, Fred E, (1979), *Iran: Dictatorship and Development*, City of Westminster: Penguin Books.
- Pahlavi, Mohammadreza, (1980), *Answer to History*, New York: Stein and Day Pub.
- Taylor, Charles, (1989), *Sources of the Self: The Making of the Modern Identity*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Augustine, Saint, (1909), *The Confessions of St Augustine*, Translated by Edward Pusey, New York City: Collier and Son.

In Persian

- Ajodani, M, (2023), *The Iranian Constitution*, Tehran: Akhtaran Publications. [In Persian]
- Abadian, H, (2005), “An Intellectual Approach to Modernity and Iranian Identity”, *National Studies Quarterly*, Vol. 6, No. 1. [In Persian]
- Ahmad, B, (1994), *Modernity and Critical Thought*, Tehran: Markaz Publications. [In Persian]
- Althusser, L, (2008), *Ideology and Ideological State Apparatuses*, Translated by R, Sadra, Tehran: Cheshmeh Publications. [In Persian]
- Akhundzadeh, M, F, (2016), *The Letters of Kamal Al-Dowleh and Its Appendices*, [Maktubat-e Kamal al-Dowleh va Molhaqat-e An] (A, A, Hagh-dar, Ed), Literary Club. [In Persian]
- Debord, Guy Louis, (2024), *The Society of the Spectacle*, Translated by B, Safdari, Tehran: Agah Publications. [In Persian]
- Foucault, M, (2010), “*The Order of Things: An Archaeology of the Human Sciences*”, Translated by Y Emami, Tehran: Ney Publications, (Original Work Published 1966). [In Persian]

- Gholamreza Kashi, Mohammad Javad, (2000), *The Discourse of Democracy in Iran: The Peripheral Modernity Mentality and the Legitimacy Crisis of the Modern State in Iran*, Ph.D Thesis, University of Tehran . [In Persian]
- Gholamreza Kashi, Mohammadjavad & Vaysi, S, (2019), "The Relationship between Subject and Authority in the Discourse of Religious Intellectualism on the Eve of the Revolution; A Case Study: Ali Shariati", *Quarterly of Political Strategic Studies*, Vol. 8, No. 28. [In Persian]
- Hobbes, T, (2008), *Leviathan*, Translated by Hossein Bashiriye, Tehran: Ney Publications. [In Persian]
- Katouzian, H, (2001), *The Pahlavi State in Iran*, In J Linz & H Shahabi (Eds), *Sultanistic Regimes*, Translated by M Sabouri, Tehran: Shirazeh Publications. [In Persian]
- Kermani, Mirza Aghakhan, (n.d), *Three Letters [Seh Maktub]*, Edited by Sadegh Choobineh), Tehran: Omide Farda Publications. [In Persian]
- Linz, J J & Shahabi, H (Eds), (2001), *Sultanistic Regimes*, Translated by MSabouri, Tehran: Shirazeh Publications. [In Persian]
- Miller, P, (2003), *Subject and Power*, Translated by NSorkhosh & A Jahandideh, Tehran: Ney Publications. [In Persian]
- Moeini Alamdari, J, (2015), *Lebenswelt and Its Importance for Political Theory*, Tehran: Rokhdade Now Publications. [In Persian]
- Najafzadeh, R, (2018), *Romantic Modernity and the Royal Sciences*, Tehran: Institute for Cultural and Social Studies Publications. [In Persian]
- Nietzsche, F, (1998), *The Will to Power*, Translated by R Monajjem, Tehran: Mes Publications. [In Persian]
- Sari ol-Qalam, M, (2023), *Iranian Authoritarianism in the Pahlavi Era*, Tehran: Farzan Rooz Publications. [In Persian]

- Shakouhi, S, (2022), "Iranian Exceptionalism and Its Role in Iran's Foreign Relations", *Political and International Approaches Quarterly*, Vol. 14, No. 2. [In Persian]
- Yahyaei, H, (2017), "The New Pastoralism; A Critique of Governmental Rationalities of the State in Iran", *State Studies Quarterly*, Vol. 3, No. 10. [In Persian]
- Zia-Ebrahimi, R, (2019), *The Emergence of Iranian Nationalism: Race and the Politics of Dislocation*, Translated by H Afshar, Tehran: Markaz Publications. [In Persian]

استناد به این مقاله: خرمشاد، محمدباقر، احمدوند، شجاع، خالق پور، مصطفی، (۱۴۰۵)، «سوژگی‌های سیاسی و بحران اقتدار در عصر پهلوی دوم»، پژوهش‌های راهبردی سیاست، دوره ۲۸، شماره ۵۷، ۷۹-۱۱۶.

Doi: 10.22054/QPSS.2025.87470.3648

Quarterly of Political Strategic Studies is licensed under a Creative Commons Attribution-Non Commercial 4.0 International License